GENDERBEVINGEN

Een poging tot seismografische weergave van de fluctuerende betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Bibi Straatman

'We have time to grow old.
The air is full of our cries.
But habit is a great deadener.
At me too someone is looking, of me too someone
is saying, he is sleeping, he knows nothing,
let him sleep on. I can't go on! What have I said?'
(Vladimir in 'Waiting for Godot' van S. Beckett, 1956)

Tussen 'inzicht krijgen in het ontstaan van de vrouwenonderdrukking' en 'een historische contextualisering' van de betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid met behulp van de term gender liggen achttien jaar. Dat benadrukte Stefan Dudink in zijn opiniebijdrage 'Quender!' (Dudink, 1998) in het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Genderstudies*. Tussen onderdrukking en deconstructie liggen achttien jaar en een paradigmawisseling. Het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* heeft tamelijk geruisloos een nieuwe bladzijde omgeslagen. Er heeft een paleisrevolutie plaatsgevonden, niet alleen in de redactie van dit blad, maar ook in vrouwenstudies in het algemeen, zo lijkt het – echte revoluties zijn uit.

Gender, daarentegen, is 'in'. Men gendert er op los. Arbeidsorganisaties, hormonen, telefoontoestellen en de rationaliteit zelf (b)lijken gegendered, maar wat is daar nu het probleem van? En wat moeten we met genderconnotaties, genderaspecten, genderpraktijken? Gender is een modieus woord dat doel in zichzelf dreigt te worden in plaats van middel in een politieke strijd, dat schrijven Petra Schreurs en Lilian Halsema in hun opiniebijdrage 'Genderherfst' (Schreurs & Halsema, 1998). Schreurs en Halsema vinden dat vooral de relatie tussen gender en macht onuitgewerkt blijft.

Evelien Tonkens zet in haar artikel 'Gender in welke lagen?' (Tonkens, 1998) vraagtekens bij het onderscheiden van een gelaagdheid in gender. Is het wel werkbaar en zinvol, al die lagen? Levert het denken in lagen wel extra informatie op? Ook voor haar lijkt het grootste bezwaar van gender te liggen in een gebrek aan politieke stootkracht.

Laat ik dit voorop stellen: ik deel deze bezorgdheid. We schieten niets op met modieus getoeter en politiek correcte postmoderne praatjes. Toch is het mijns inziens ook politiek gezien voldoende interessant om een instrument – te weten gender met al zijn connotaties – in handen te hebben waarmee je een analyse kunt maken van het verschijnsel dat nog steeds de meeste technische apparaten, of institutionele gewoonten (zoals vergaderen aan het einde van een werkdag) niet alleen door mannen zijn ontworpen, maar (daardoor) ook vaak door vrouwen als gebruiksonvriendelijk worden ervaren. Zeker nu ook op politiek- en beleidsniveau is doorgedrongen dat niet alleen manifeste teksten, maar ook latente sub-teksten, gewoonten en scripts dienen te veranderen indien ze ten aanzien van vrouwen uitsluitend werken.

We weten intussen dat het niet voldoende is om hen te censureren die met zoveel woorden hardop *zeggen* 'het enige recht van de vrouw is het aanrecht'. We weten intussen dat datgene wat bijvoorbeeld in een beleidsnota over personeelsbeleid *verzwegen* wordt (arbeidsvoorwaarden omtrent kinderopvang, deeltijdwerk, carrièreplanning, enzovoort) als een 'subtekst' net zo goed invloed heeft op de participatie van vrouwen aan het arbeidsproces.

In die zin zijn gender-subtekst-analyses van bijvoorbeeld technische producten 'an sich' politiek gezien interessant. Ze zijn immers interessant geworden in het licht van een probleemstelling, of politieke onvrede: die over de nog steeds voortdurende uitsluiting van vrouwen uit grote delen van het maatschappelijke en openbare leven.

Ik kan bovendien een hoogstpersoonlijke onvrede hebben die dergelijke subtekstanalyses van genderconnotaties, genderaspecten en genderpraktijken voor mij urgent maken. Het stoort mij bijvoorbeeld, als vrouw, dat bij het ontwerpen van de ladyshave geen rekening is gehouden met techniekminnende vrouwen die zo'n ding, bij disfunctioneren, zelf uit elkaar zouden willen halen. Zo'n ladyshave is namelijk geseald. Of: het stoort mij, als moeder van een dochter van zes, dat vergaderingen steevast om vijf uur worden gepland. Een gendersubtekst-analyse geeft mij argumenten in handen waarmee ik mijn onvrede met redenen omkleed kan uiten.

Ten aanzien van een tweede aspect van gender – het denken in lagen – wil ik de volgende gedachtegang onder de aandacht brengen: het denken in lagen is niet alleen verbonden met het onderscheid tussen tekst en subtekst. Ook wordt het daardoor makkelijker om het politiek correcte discours van een beleidsnota (=de meta-laag) te confronteren met de materiele consequenties (=de institutionele laag). Een gender-subtekst-analyse, al of niet in lagen, van beleidsnotities en van de consequenties van dat beleid bezit wel degelijk politieke stootkracht.

Macht zonder koning

Laat ik deze summiere argumentatie verder uitwerken. Ik denk dat een deel van de raadselachtige verhouding tussen gender (al of niet in lagen) en macht kan worden verhelderd wanneer we ons wat explicieter buigen over de manier waarop we gewend zijn te denken over macht. Waar we mijns inziens vooral voor moeten waken is om in een heimwee te vervallen naar die heerlijke duidelijke opvatting omtrent machtsverhoudingen die Michel Foucault de 'onderdrukkingshypothese' noemde. Het concept 'vrouwenonderdrukking' zoals dat in het eerste redactioneel van het eerste nummer van het 'Tijdschrift voor Vrouwenstudies' werd gehanteerd was natuurlijk een werkbaar begrip. Bij het denken in termen van bovenbouw en onderbouw, de werkende klasse en de kapitalisten, machthebbers en onderworpenen, uitbuiters en proletariërs, bazen en knechten, schuldigen en onschuldigen, mannen en vrouwen hadden we te maken met een eindeloos uit te breiden reeks van begrippenparen die (het springt meteen in het oog) een dichotomie, een oppositie en een hiërarchie in de maatschappelijke verhoudingen veronderstellen. Waar de macht zich bevindt leek in dit dualistische paradigma duidelijk. Er waren macht-hebbers en macht(e)-lozen. Ook over het aantal lagen bestond geen onduidelijkheid. Het waren er twee, en er was boven en onder. Omtrent de te volgen strategie dan ook geen twijfel: revolutie. De machteloze zou het heft in handen nemen. De onderdrukte zocht zich een weg naar boven. Zelfs in bedzaken kwam de onderliggende positie ter discussie.

Tussen 1980 (het jaar waarin het eerste nummer van het 'Tijdschrift voor Vrouwenstudies' verscheen) en 1998 is er echter veel veranderd. Een paleisrevolutie, een paradigmawisseling heeft plaatsgevonden. De oude opvattingen omtrent macht en maatschappelijke verhoudingen kwamen ter discussie te staan. Al ver voor de publicatie van het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* had Michel Foucault beweerd dat onze manier van denken over macht als een coherent en gecentraliseerd fenomeen totaal niet adequaat is. Zijn opdracht aan ons luidde als volgt: 'We moeten de macht zonder de koning denken' (Foucault, 1976). Het was de uitkomst van een al zeker twintig jaar eerder begonnen zoektocht naar de mogelijkheden om 'anders te denken dan we tot nu toe voor mogelijk hadden gehouden' (Foucault, 1984). Maar hoe doe je dat, ánders denken; hoe denk je de macht zonder de koning? Waar zetelt de macht in een democratisch bestel? Of in het Global Village? Of in een postmoderne multimedia-cultuur? Foucault suggereerde aan het einde van de jaren zestig al het onderzoek naar hoe macht 'werkt' te contextualiseren in lokale en fijnmazige analyses die geen 'objectieve' maar 'gesitueerde' kennis opleveren. Geen grote verhalen (Lyotard, 1979) in de oude ideologische traditie, maar kleine, context- en tijdsgebonden momentopnamen. Zijn eigen historisch/sociologische studies waren hiervan een voorbeeld.

Onder andere dankzij het werk dat Foucault verzette, kunnen we macht nu anders denken, anders begrijpen, ergens anders lokaliseren. Macht hoeft niet langer gedacht te worden als belichaamd in een persoon (een koning) en zelfs niet in een kaste, klasse, laag of sekse. Nee, we kunnen nu zien dat instituties en maatschappelijk geïnstitutionaliseerde praktijken zoals onderwijs, gezondheidszorg, wetenschap, maar ook MTV, internet, multinationals zoals Philips, technologische ontwikkelingen, enzovoort, de dagelijkse leefwereld structureren. Ze sluiten bepaalde praktijken uit, sanctioneren andere en (re)produceren vertogen die normerend werken, vertogen waaraan wij al dan niet instemmend

refereren, waaraan wij ons conformeren dan wel ergeren en waarin wij betrokken zijn. Dát, dit oneindig onoverzichtelijk web van al dan niet bewuste praktijken, scripts en vertogen is 'macht'.

Zelfs de manier waarop een wasmachine is vormgegeven heeft in deze optiek met macht te maken. Een wasmachine, of beter: *het verborgen script volgens welke een wasmachine ontworpen is*, kan 'gegendered' zijn en in die zin een verborgen machtswerking bezitten. Als een wasmachine niet alleen door mannen maar ook voor mannen zou zijn ontworpen, dan zouden wasmachines zeker met een toerenteller en een gaspedaal zijn uitgerust....[1] Mannen mogen immers, in tegenstelling tot vrouwen, spelen met hun technische fascinaties. Dat een ladyshave geseald is kunnen we vervolgens ook lezen als een 'white upper middle-class' vertoog over gender, preciezer, over hoe vrouwelijkheid idealiter wordt vormgegeven in deze 'white upper middle-class' context. We kunnen aan die ladyshave de uitspraak ontlokken dat vrouwen niet technisch (*horen te*) zijn.

Willen we de machtswerkingen die uitgaan van dergelijke scripts (of van dergelijke impliciete visies op mannelijkheid en vrouwelijkheid) niet uit het oog verliezen, dan hebben we zowel een andere opvatting van macht, zoals die door Foucault werd uitgewerkt, alsook een *dynamisch* en *multi-dimensioneel* ('gelaagd') concept van gender nodig. Mijn stelling is dat beide zelfs intrinsiek met elkaar verbonden zijn: zonder een nieuwe visie op macht geen gender(subtekst)analyses!

Latente boodschappen

Ik aarzel niet om hier wat dieper in te gaan op de vraag waarin dat andere denken en anders kijken naar macht, en dus ook het denken over de betekenisproductie van gender, geworteld is. De wortels zijn lang. De vertakkingen uitgebreid. Wat volgt zal onvermijdelijk een recapitulatie zijn, voor sommigen. Anderen zal het misschien een bijna vergeten maar zeer achtenswaardige traditie opnieuw onder de aandacht brengen. Voor een goed gebruik van onze analytische concepten ('instrumenten') is het in elk geval noodzakelijk ook hun ontstaansgeschiedenis te verstaan.

Ergens in het midden van deze eeuw bevindt zich het omslagpunt. Heel het veld van menselijke uitdrukkingsvormen, en ook de mens zelf is sinsdien ter discussie komen te staan. Met name dankzij een bepaalde nieuwe wetenschappelijke blik die in Frankrijk opgeld deed, kunnen wij nu, aan het einde van de twintigste eeuw anders denken over macht en de plek die wij zelf (als gegendered individu) innemen binnen deze zich naar alle kanten vertakkende 'structuur' van macht(spraktijken). We danken aan het zogenoemde (post)structuralisme, waarvan Foucault zoals bekend een exponent was, deze nieuwe 'blik'. Met deze nieuwe blik en deze traditie zullen we ons moeten verstaan, waarvan acte.

Het (post)structuralisme vormde in eerste instantie binnen de linguïstiek en daarna, via de invloed die structuralistische taalanalyses op de andere menswetenschappen hadden, een kritiek op het humanisme en het verlichtingsdenken.[2] Wat hield die kritiek precies in? Met één grote pennenstreek: de almacht van de mannens ('l'homme') werd, waar het ging om ordening van de wereld via betekenisgeving, in twijfel getrokken. Om preciezer te zijn, hoewel altijd nog veel te weinig genuanceerd: het oude middeleeuwse paradigma waarin Adam van God de macht krijgt toegekend om de dingen en de dieren in de wereld namen te geven en te ordenen, werd door onder meer Ferdinand de Saussure onderuit gehaald (De Saussure, 1915/1983). Zijn colleges over linguïstiek zijn van beslissende invloed geweest op het denken van de twintigste eeuw. De woorden, aldus De Saussure, verwijzen niet zozeer naar de dingen, de woorden verwijzen veeleer naar andere woorden. Hun betekenis is niet vaststaand maar differentieert zich voortdurend omdat ze tot stand komt in een historisch bepaalde, sociale con-tekst en binnen een tamelijk autonome 'keten van betekenaars'. De mens is ook geen autonoom gebruiker van de taal. Niemand van ons zal ooit, zoals Adam, met een soeverein gebaar, in volkomen vrijheid, de dingen nog namen geven. Ieder van ons wordt geboren binnen een complex talig geheel van betekenaren, waarvan ons de structuur en de logica in eerste instantie volkomen ontgaat.[3] We zijn daarin noch machthebber noch machteloos.

In deze laatste overweging ligt precies het aanknopingspunt voor feministische analyses. De (sociaal)constructivistische blik zoals die momenteel binnen vrouwen- en genderstudies gemeengoed is, balanceert voortdurend tussen twee uitersten. De wetenschap dat we onderhevig zijn aan structuren, vertogen en scripts maakt het ook mogelijk ermee in onderhandeling te gaan. Een gender-subtekst-analyse is maar mogelijk bij de gratie van het feit dat we ons bewust willen worden van latente (sub)teksten of scripts die ons dagelijks leven bepalen.

De semiotiek breidde de 'structurele' blik van de linguïstiek, zoals die zich sinds De Saussure had ontwikkeld, uit tot andere, niet talig gearticuleerde betekenissystemen. Daarmee werd het mogelijk duidelijk te maken hoezeer de mens, áls (actief) taalgebruiker, tegelijkertijd onderhevig is aan betekenissystemen, structuren en scripts die hem/haar volledig ontgaan. Maaike Meijers semiotische analyses van culturele (sub)teksten in verschillende moderne media en kunstuitingen (Meyer, 1996) zijn uiteindelijk alleen maar mogelijk dankzij dit (post)structuralisme-debat. En ook bijvoorbeeld Yvonne Benschops onderzoek naar de gendersubtekst van het bankwezen hoort in deze traditie thuis

(Benschop, 1996).

De culturele (sub)tekst, of de gender-subtekst van een bepaalde maatschappelijke organisatie, of van de architectuur van een gebouw, of de (sub)tekst van een film, een boek, een affiche, zelfs van een ladyshave of van een wasmachine; dat zijn al die onbewust opgestapelde betekenissen die, buiten de manifeste tekst om en los van onze goede bedoelingen, een eigen leven kunnen leiden. Hun latente 'boodschap' heeft wel degelijk zijn uitwerking. Neem nu het personeelsbeleid van onze universiteiten. Dat is natuurlijk, in overeenstemming met de 'mainstreaming' van het emancipatiebeleid, op papier 'gender-neutraal'. Het gebruikelijke 'grootschalige kwantitatieve onderzoek' wijst echter uit dat slechts vier procent van de hoogleraren vrouw is. Ondanks de (manifeste) boodschap van het emancipatiebeleid, waarin over gelijke rechten en gelijke kansen wordt gesproken, is de universitaire organisatie blijkbaar op een latent niveau minder (gender)neutraal of vrouwvriendelijk dan zij zelf gelooft. Om erachter te komen hoe dit werkt, is het niet voldoende om van de (dualistische) onderdrukkingshypothese uit te gaan, die zoals gezegd maar twee 'lagen' onderscheidt. Een fijnmazige, lokale analyse moet het probleem contextualiseren. Een analyse van de gender-subtekst van de universitaire organisatie zal duidelijk maken dat 'de macht' niet zo eenvoudig te lokaliseren valt. Ze 'werkt', in bepaalde (*niet gender-neutrale*) benoemingsprocedures, in de *gegenderedheid* van IQ- en andere psychologische test, in de *genderconnotaties* van kwaliteiten die een hoogleraarmanager vandaag de dag moet bezitten, of in een bepaalde zittende kaste van bestuurders, of zelfs individuen, maar ze 'is' nooit ergens. Een dergelijke analyse heeft de verdienste dat ze een dynamisch beeld oplevert:

Deze grafiek dient te worden gelezen als een voorstel tot herstructurering van onze metaforen en voorstellin-

Gender in lagen: Niet zó:

_____ (boven) (Man) (Het kapitaal) (Jan Timmer)

_____ (onder) (vrouw) (Moeder Aarde) (arbeider)

Of zó:

_____ (meta/macro)

_____ (meso)

_____ (micro)

Maar zó:

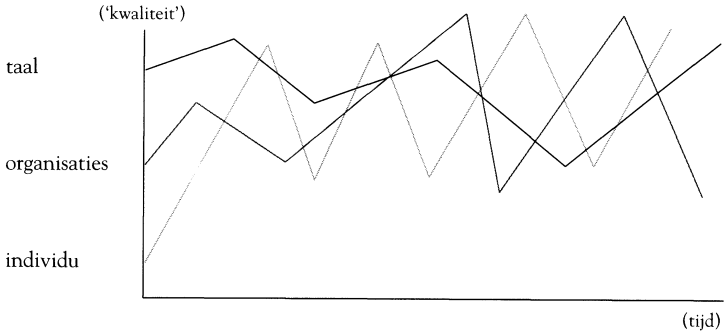

(Grafiek met een seismografische weergave van de fluctuerende betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.)

gen. Ik heb haar[4] bedacht naar analogie van de Dow Jones index. De horizontale as neemt natuurlijk de variabele 'tijd' voor zijn rekening (het procesmatige, altijd in beweging en in wording zijnde karakter); de verticale as heeft geen kwantitatieve pretenties, maar geeft slechts het fluctueren van bepaalde geïnstitutionaliseerde praktijken, normen en waarden en persoonlijke overtuigingen omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid weer.[5]

Niet alleen voor het gemak overigens houd ik het op een 'drielagig' model, met een meta-niveau (taal/symbolische orde), een niveau waarin het symbolische binnen een maatschappelijke, geïnstitutionaliseerde praktijk vorm krijgt, en een niveau waarop zich het individuele bevindt, dat geacht wordt zich te verhouden tot de beide andere 'lagen'. Het lijkt me onnodig om nog verder te onderscheiden tussen een macro en een mesoniveau (maatschappelijke 'structuren' enerzijds en organisaties anderzijds). Structuren krijgen immers tastbare vorm in een organisatie, dan wel in het minder tastbare talige/symbolische niveau zelf. Structuren 'lopen immers niet in de straat'[6], noch bestaan ze 'an sich'. Ze zijn altijd ingebed in maatschappelijke en individuele instituties, praktijken en conventies.

Het is overigens de vraag of wat hier nu op kunstmatige wijze binnen een dynamisch, maar toch 'gelaagd' model onderscheiden wordt, ook daadwerkelijk los van elkaar kan voorkomen. Ik denk van niet, en daarom stel ik ook voor om niet van 'niveaus' te spreken en om ook het begrip 'lagen' tussen aanhalingstekens te plaatsen en te vervangen door het woord 'dimensies', om aldus iedere suggestie van een hiërarchische ordening te vermijden. Verder stel ik voor dat betekenis in het assenstelsel van mijn genderindex enkel en alleen tot stand komt op de snijpunten van de verschillende lijnen. Over de momenten waarop er geen raakvlakken tussen de verschillende dimensies bestaan, kunnen we niet spreken[7]. Een individu bestaat immers nooit los van enige maatschappelijke structuur of enige talige/symbolische orde; een maatschappelijke structuur nooit los van tastbare organisaties of instituties, en ook niet los van enige symbolische orde (en dit ad infinitum).

Klaagfeminisme en ladyshaves

Waarom lijkt dit zo ingewikkeld? Omdat we, zoals de grafiek laat zien, als gegendered individu hier en nu geheel en al betrokken zijn binnen dit assenstelsel, dit maatschappelijke veld van machtsverhoudingen of machtswerkingen. Een nieuwe, of andere manier van kijken naar macht, naar maatschappelijke structuren impliceert een andere manier van denken over onszelf. In het dualistische, dichotome, statische model dat bij de onderdrukkingshypothese hoort, zijn we of heer of knecht, machthebber of onderworpen, man of vrouw. Daar is geen beweging in te krijgen, behalve een omkering die weer om een omkering vraagt. In het dynamische model dat overal raakpunten en beweging veronderstelt, zijn we nooit simpelweg onderworpen (aan structuren, koningen, kapitalisten, heren, multinationals et cetera), maar zelf geïnvolveerd.

Toegegeven, de structuren, de organisaties, de taal en de symbolische orde zijn dominant, in het begin (in casu op de nul-as van mijn grafiek), en hebben een langere levensduur dan de individuele index, hetgeen in de uitbreiding van de grafiek ter linker zijde van de verticale as tot uitdrukking gebracht kan worden. Dat is logisch. Als kind moet je, ongeletterd en zonder taal, je weg leren vinden in dat ingewikkelde geheel van onze samenleving. Maar uiteindelijk ben je, hoe klein ook en hoezeer ook onderworpen of onderhevig aan de disciplinering van opvoeding, onderwijs, werk, enzovoort, altijd in een *onderhandelingspositie* ten aanzien van datgene wat je wordt aangeboden/opgedrongen. En precies deze onderhandelingspositie wordt zichtbaar wanneer we macht niet als een onderdrukkingsmechanisme zien, maar als iets dat 'werkt', in alle dimensies van ons leven, en zelfs daar waar we het het minst verwachten; in de dingen, de apparaten, de gebouwen, de organisaties, de tijdsschema's zelf die ons omringen en die altijd via een of ander script (bewust of onbewust) zijn vormgegeven.

Er zijn dus snijpunten waarin of waarop je als individu, hoezeer ook 'gebrandmerkt' door structuren, organisaties, disciplines, discoursen of scripts intervenieert. Van onderdrukkingshypothese, klaagfeminisme en slachtofferrol zijn we zo 'ongemerkt' in een denkmodel beland waar het individu niet meer alleen het product is van maatschappelijke verhoudingen, maar waarin het zelf ook 'iets' in te brengen heeft. De vraag is natuurlijk hoevéél.

De nieuwe (post)structuralistische machtsopvatting geeft enerzijds nieuwe mogelijkheden. We hoeven geen slachtoffer meer te zijn. Anderzijds noopt het tot een zekere bescheidenheid. We komen erachter hoezeer we zelf geïnvolveerd zijn in en medeplichtig aan de (re)productie van betekenissen (van mannelijkheid en vrouwelijkheid) en van hun machtswerkingen. We komen erachter dat het niet (meer) voldoende is om een kritische beleidsnotitie te schrijven of goedbedoelde intenties uit te spreken, of een idealistisch politiek programma uit te werken. We komen er misschien zelfs achter dat we, minstens op een latent, onbewust niveau, zelf meewerken aan wat we verafschuwen of bekritiseren en dat er dus veel meer nodig is dan theoretische overwegingen alleen, om van een dualistisch, statisch denkpatroon omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid af te komen.

Als we met Scott (1986, p. 94) zeggen dat gender geldt als een primair ordeningsprincipe van sociale rela-

ties, en als we ook zeggen dat die sociale relaties altijd 'macht' (re)produceren – in de Foucauldiaanse, post-structuralistische zin – wat zeggen we dan? Dan zeggen we dat de sociale werkelijkheid, hoe pluriform, procesmatig en beweeglijk ook, een primair dualistisch of dichotoom schema blijft *reproduceren*, waarbij over het algemeen *traditioneel aan mannelijkheid geconnoteerde* eigenschappen positiever gewaardeerd worden dan *traditioneel aan vrouwelijkheid geconnoteerde* eigenschappen. Gender-subtekst-analyses bevestigen dat. Ze vinden geen 'genderconnotaties' uit, ze maken bewust (of manifest) wat anders latent blijft doorwerken. Dankzij dergelijke analyses kunnen we concluderen dat het (blijkbaar), ondanks de 'mainstreaming' van het emancipatiebeleid, erg moeilijk is om van die hiërarchiserende dichotomieën af te komen. Begrijpelijk dat Schreurs en Halsema daar moeite mee hebben en niet blijmoedig kunnen zijn bij de constatering dat zelfs ladyshaves, wasmachines en vergadertijden ge-gendered zijn. Jammer alleen dat zij hun onvrede vervolgens richten op de analytische instrumenten dankzij welke we tot deze niet vrolijk stemmende resultaten of inzichten zijn gekomen...

We mogen mijns inziens deze inzichten en *vooral ook* deze onvrede, die het resultaat zijn van enige decennia feministisch geïnspireerd vrouwenstudies-onderzoek, niet verloren laten gaan. Juist hier en nu moeten we niet terugschrikken voor de consequenties van de weg die we eenmaal ingeslagen zijn. Intenties en goede bedoelingen zijn, zo wijzen gender-subtekst-analyses uit, niet voldoende om de 'mainstreaming' van het emancipatiebeleid succesvol te maken. Na het manifeste niveau van beleidsnotities, politieke programma's, voor vrouwen nadelige maatschappelijke praktijken en gewoonten te hebben aangepakt, dringt nu het besef door dat het werk nog lang niet gedaan is. Gender-subtekst-analyses (ook van technische producten), met bijbehorend 'er-op-losgegender' in termen van *genderconnotaties, genderaspecten, genderpraktijken* zijn, in het kader van een sociaal-constructivistische optiek, meer dan ooit noodzakelijk om ons bewust te maken van latente, stevig vastgeroeste, meestal als hoogst vanzelfsprekend of onveranderlijk beschouwde praktijken en gewoonten! Juist hier en nu, nu de mainstreaming van het emancipatiebeleid een feit lijkt te worden, hebben we een analytisch instrumentarium nodig dat subtiel genoeg is om al die onbewuste en latent nog steeds aanwezige uitsluitings- en ordeningsmechanismen op te sporen.

Literatuur

Benschop, Y. (1996). *De mantel der gelijkheid. Gender in organisaties*. Assen: Van Gorcum.

Dudink, S. (1998). Quender! *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1, 7-9.

Foucault, M.(1976). *L'histoire de la sexualité. La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.

Foucault, M. (1984). *L'histoire de la sexualité. L'usage du plaisir*. Paris: Gallimard.

Lyotard, J.F. (1979). *La condition postmoderne*. Paris: Minuit.

Meijer, M. (1996). *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van de representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Saussure, F. de (1985/1915). *Cours de Linguistique générale*. Paris: Payot.

Scott, J.W. (1986). Gender: A useful category of historical analysis. *American Historical Review*, 91, 1053-1075.

Schreurs, P., Halsema, L. (1998). Genderherfst. Kanttekeningen bij de theoretische ruimte en de verklaringskracht van het begrip gender. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1, 10-12.

Tonkens, E. (1998). Gender in welke lagen? Kanttekeningen bij de gelaagde genderconcepten van Scott, Harding en Hageman-White en hun toepassing in empirisch onderzoek. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1, 42-49.

Noten

1. Aldus Jans Aasman in een interview in Vrij Nederland, d.d. 14-2 1998, getiteld 'Onhandelbare apparaten'. Jans Aasman is professor industriële vormgeving aan de T.U. in Delft.
2. Levi-Strauss was de eerste die binnen de antropologie zijn voordeel deed met structuuranalyses van betekeniscomplexen, Lacan binnen de psychoanalyse.
3. Dat was waar de Lacaniaanse psychoanalyse bijvoorbeeld inhaakte op het (post)structuralisme. Het onbewuste, dat zijn de (al dan niet talig) gearticuleerde structuren van maatschappelijk geïnstitutionaliseerde praktijken en conventies. Het onbewuste is niet zozeer ons meest innerlijke, of diepste (zoals ook macht niet een soort innerlijke kracht is die een bepaald individu bezit). Het onbewuste, dat ligt buiten ons, in de latente boodschappen die door heel het maatschappelijke krachtenveld op ons inwerken en waarvan we meestal alleen het manifeste, 'politiek correcte', discours kennen.
4. ...in de trein, op weg naar een van de laatste vergaderingen van het tijdschrift voor vrouwenstudies...
5. De grafiek kan natuurlijk ter linkerzijde van de verticale as worden uitgebreid, waarbij dan alleen de beide indexen voor taal en organisaties doorlopen, omdat de verticale as de nul-as (=geboorte) van een individu symboliseert. Ook zou het mogelijk zijn om de grafiek onder de horizontale as te laten 'spiegelen', waarmee dan de latente vertogen of subteksten in kaart gebracht zouden worden. Natuurlijk zijn er ook andere modellen of figuren mogelijk die de verhoudingen tussen de verschillende dimensies van gender in beeld brengen. Men zou kunnen denken aan cirkels die in elkaar verweven zijn, naar analogie van de figuur die Lacan ooit voorstelde om de verhouding tussen de imaginaire, de symbolische en de reële dimensie van ons leven weer te geven. Ik nodig de lezer uit om met mij nog andere metaforen en verbeeldingen uit te vinden. Vaak is het immers zo dat we in het theoretische denken vastlopen omdat we niet van bepaalde dominerende metaforen, zoals het beeld van de 'lagen', afkomen. Met dank, overigens, aan Anke van der Kwaak en Karin Willemse voor hun suggesties aangaande deze problematiek.
6. Dit was een leuze die in de zestiger jaren, ten tijde van de studentenrevoltes, in de straten van Parijs als graffiti te lezen was.
7. Waarmee echter nadrukkelijk niet gezegd is dat er niets buiten de taal zou bestaan!

Beeldmateriaal: *Thron der Götter*, Heim, A. / Gansser, A.